

O'ZBEK TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK
XUSUSIYATLARI VA USLUBIY VAZIFALARI

Samadova Gulnoza Abdikarim qizi
gulnozasamadova98@gmail.com +998949816611

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining frazeologik tizimi, frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari va nutqda bajaruvchi uslubiy vazifalari, frazeologizmlarning semantik strukturasi, ularning turkumlarga bo'linishi, ma'no ko'chishi jarayonlari, metafora va metonimiya asosida shakllanish mexanizmlari hamda badiiy va publitsistik nutqda ularning uslubiy-ekspressiv imkoniyatlari tahlil etilgan. Maqolada frazeologik birliklarning milliy-madaniy semantikasi, ularning leksikografik tavsifi va zamonaviy tilshunoslikda o'rganish metodologiyasi muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, semantika, leksik xususiyatlar, uslubiy vazifalar, metafora, metonimiya, milliy-madaniy semantika, ekspressivlik, idiomatiklik.

Аннотация. В данной статье анализируются фразеологическая система узбекского языка, лексико-семантические особенности фразеологических единиц и их стилистические функции в речи, семантическая структура фразеологизмов, их классификация по категориям, процессы переноса значения, механизмы формирования на основе метафоры и метонимии, а также их стилистико-экспрессивные возможности в художественной и публицистической речи. В статье рассматривается национально-культурная семантика фразеологических единиц, их лексикографическое описание и методология изучения в современном языкознании.

Ключевые слова: фразеологические единицы, семантика, лексические особенности, стилистические функции, метафора, метонимия, национально-культурная семантика, экспрессивность, идиоматичность.

Abstract. This article analyzes the phraseological system of the Uzbek language, examining the lexical-semantic characteristics of phraseological units and their stylistic functions in speech. It explores the semantic structure of phraseologisms, their classification into categories, processes of semantic transfer, and mechanisms of formation based on metaphor and metonymy. The study also investigates the stylistic and expressive potential of these units in literary and journalistic discourse. Furthermore, the article discusses the national-cultural semantics of phraseological units, their lexicographic description, and the methodology for studying them in modern linguistics.

Keywords: phraseological units, semantics, lexical features, stylistic functions, metaphor, metonymy, national-cultural semantics, expressiveness, idiomaticity.

KIRISH

Har qanday tilning frazeologik tizimi o'sha til tashuvchilarining ko'p asrlik hayot tajribasi, falsafiy dunyoqarashi, milliy xususiyatlari va madaniy qadriatlari aks etgan noyob lug'aviy boylikdir. O'zbek tili ham o'zining boy frazeologik tarkibi bilan ajralib turadi.

Frazeologik birliklar tilning eng qiziqarli va murakkab qatlamlaridan biri bo'lib, ularda xalqning ruhiy olami, turmush tarzi, tarixiy xotirasi, estetik did va badiiy tasavvuri o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Frazeologiya tilshunoslikning nisbatan yosh sohalaridan biri hisoblanadi. Uning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi XX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Rus tilshunosi V.V. Vinogradov frazeologiyani ilmiy asoslarini yaratgan olimlardan biri sanaladi. Uning "Об основных типах фразеологических единиц в русском языке" (1947) asari frazeologiya nazariyasining rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. Vinogradov frazeologik birliklarni quyidagicha ta'riflaydi: "Frazeologik birlik – bu komponentlarining leksik ma'nolaridan kelib chiqmaydigan yaxlit ma'noga ega bo'lgan barqaror so'z birikmasidir"[1].

O'zbek tilshunosligida frazeologiya muammolari bir qator taniqli olimlar tomonidan o'rganilgan. Sh. Rakhmatullaev o'zbek tili frazeologiyasining nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan asosiy tadqiqotlar muallifidir. Uning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" frazeologik birliklarni to'plash, sistemalashtirish va leksikografik tavsiflash borasida ulkan ish hisoblanadi. A. Sodiqov[2], O. Usmonov[3], A. Nurmonov[4], G'. G'ulomov[5], B. Mirturdiyev[6] kabi olimlar ham frazeologiya sohasida qimmatli tadqiqotlar olib bordilar.

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarning semantik tahlili, ularning kognitiv-diskursiv xususiyatlari, lingvokulturologik jihatlari alohida e'tibor markazida turadi. Ingliz tilshunosi A.V. Kunin o'zining "Курс фразеологии современного английского языка" (1986) asarida frazeologik birliklarning barqarorligi, butunligi va qayta tiklanmasligi kabi asosiy xususiyatlarini ta'kidlaydi[7].

Ushbu maqolaning maqsadi o'zbek tili frazeologik birliklarining leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning uslubiy vazifalarini ochib berish va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iboratdir.

ASOSIY QISM

Frazeologik birliklarning mohiyati va ta'rifi. Frazeologik birliklar (frazeologizmlar) – bu leksik tarkibi, grammatik qurilishi va ma'nosi barqarorlashgan, qayta tiklanmaydigan va nutqda tayyor holda qo'llaniladigan so'z birikmalaridir. Ular oddiy so'z birikmalaridan farqli ravishda idiomatik xususiyatga ega, ya'ni umumiy ma'nosi tarkibidagi so'zlarning alohida ma'nolaridan kelib chiqmaydi.

O'zbek tilshunosligida Sh. Rakhmatullayev frazeologik birliklarni quyidagicha ta'riflaydi: "Frazeologik birlik – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'nosi barqarorlashgan, nutqda tayyor holda ishlatiluvchi til birligi bo'lib, u gap tarkibida bitta bo'lak vazifasini bajaradi"[8]

Frazeologik birliklarning asosiy belgilari:

- Barqarorlik – komponentlarning o'rnini almashtirish, qo'shish yoki olib tashlash mumkin emasligi
- Qayta tiklanmaslik – nutqda tayyor holda ishlatilishi
- Semantik yaxlitlik – ma'no butunligi
- Idiomatiklik – obrazlilik va ko'chma ma'nolilik
- Ekspressivlik – emotsional-baholovchi ma'no yuklanganligi

Frazeologik birliklarning turkumlari. V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni semantik munosabatlar asosida uch turkumga ajratgan:

a) Frazeologik qotishmalar (сращения) – komponentlarning alohida ma'nolari mutlaqo sezilmaydigan, semantik jihatdan eng yuqori darajada yaxlitlashgan birliklardir. Masalan: boylarga quloq sol- (o'g'rilik qil), yetti pishiq yetti o'mach - (juda tajribali, ko'p ko'rgan).

b) Frazeologik birliklar (единства) – umumiy ma'no komponentlarning obrazli ma'nolariga asoslangan birliklardir. Masalan: ko'zi to'rt bo'lmoq (juda ehtiyot bo'lmoq), yuragiga tushmoq (yoqmoq, ma'qul kelmoq), dilini ochmoq (samimiy gapirmoq).

c) Frazeologik birikmalar (сочетания) – komponentlardan biri ko'chma ma'noda, ikkinchisi to'g'ri ma'noda qo'llangan birliklardir. Masalan: qora niyat (yomon niyat), ko'z ochib yumguncha (juda tez).

Sh. Rakhmatullayev o'zbek tili frazeologizmlarini grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratadi:

- Ot turkumidagi frazeologizmlar: oltin beshik, ko'k osmon
- Sifat turkumidagi frazeologizmlar: och ko'z, ochiq yurak
- Fe'l turkumidagi frazeologizmlar: ko'zga ilmoq, quloqqa chalmoq
- Ravish turkumidagi frazeologizmlar: ko'z ochib yumguncha, otning iyagi

Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari. Frazeologik birliklarning semantik strukturasi murakkab bo'lib, unda bir necha qatlamli ma'no munosabatlari mavjud. Ingliz tilshunosi A.V. Kunin frazeologik ma'noni "komponentlarning leksik ma'nolarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan integral ma'no" deb ta'riflaydi[9].

Ma'no ko'chishi turlari:

a) Metafora asosida shakllanish – o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi:

- Tosh yurak – shafqatsiz, rahmsiz odam (yurakning toshga o'xshatilishi)
- Olovli nutq – ta'sirli, jonli nutq (nutqning olovga o'xshatilishi)
- Qo'li ochiq – saxiy, olijanob (ochiq qo'lning saxiylikka o'xshatilishi)

b) Metonimiya asosida shakllanish – o'rin almashtirish, qo'shnilik asosida ma'no ko'chishi:

- Qora qalb – yovuz odam (qora rang yomonlikni anglatadi)
- Oq ko'ngil – pokiza, halol odam (oq rang halollikni bildiradi)

c) Sinekdoxa asosida shakllanish – qism orqali butunni yoki butun orqali qismni ifodalash:

- Bir og'iz so'z – qisqa gap
- Bosh qo'shmoq – maslahatlashmoq

Frazeologik birliklarning ko'pchiligi milliy-madaniy semantikaga ega. Ular ma'lum xalqning hayot tarzini, tabiat sharoitlarini, tarixiy tajribasini aks ettiradi. Masalan, o'zbek tilida: ko'z-ko'z bo'lmoq (ko'p bo'lmoq – ko'zlar ko'payib ketgandek tuyilishi), quloq tutmoq (tinglash, eshitish), til tagida qolmoq (yashirinmoq, sir bo'lmoq) frazeologizmlari jismoniy a'zolar orqali turli harakatlar va holatlarni ifodalaydi.

Frazeologik birliklarning leksik-semantik maydonlari. O'zbek tili frazeologizmlarini leksik-semantik maydonlarga ajratish mumkin:

a) Insonning xarakteri va xulqini ifodalovchilar:

- Och ko'z – manfaatparast, ochko'z
- Yumshoq ko'ngil – mehribon, muloyim
- Qattiq bosh – o'jar, o'z fikrida qotgan
- Yengil qo'l – ishchan, mehnatsevar

b) Fikrlash va nutq jarayonlarini ifodalovchilar:

- Bosh qotirmoq – o'ylamoq
- Miyaga solmoq – eslamoq
- Til tagida qolmoq – sir saqlamoq
- Tilga olmoq – gapirmoq

c) His-tuyg'ularni ifodalovchilar:

- Yuragiga tushmoq – yoqmoq
- Yuragi qanot yozmoq – xursand bo'lmoq
- Ko'ngli buzilmoq – xafa bo'lmoq
- Yurak og'rirmoq – qayg'urmoq

d) Harakatlar va holatlarni ifodalovchilar:

- Ko'zga ko'rinmoq – paydo bo'lmoq
- Oyoqqa turmoq – mustaqil yashamoq
- Yer yutmoq – yo'qolib ketmoq
- Quloq solmoq – tinglamoq

e) Vaqt va tezlikni ifodalovchilar:

- Ko'z ochib yumguncha – juda tez
- Bir zumda – tezda
- Kun bo'yi – butun kun davomida
- Tun yarim – yarim tunda

Frazeologik birliklarning uslubiy vazifalari. Frazeologik birliklar nutqning har xil uslublarida o'ziga xos vazifalarni bajaradi va matnning ekspressivligini, ta'sirchanligini oshiradi.

a) Badiiy uslubda:

Badiiy asarlarda frazeologizmlar obrazlilikni kuchaytirish, personajlarni xarakterlash, badiiy matn bo'yoqlarini boyitish uchun ishlatiladi. Masalan, Oybek romanlarida:

"Qosimning yuzi yonardi, ko'zlari alangalab ketdi. U tosh yurak odamlarga qarshi o'zining ochiq ko'nglini ochib berdi."

Bu misolda tosh yurak, ochiq ko'ngil frazeologizmlari personajlarning qarama-qarshi xarakterlarini ta'kidlaydi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida: "Otabek hali yosh edi, lekin boylarga quloq solib, o'z yo'lini yurardi."

Shu kabi frazeologizmlarning ishlatilishi matnni jonli, obrazli va milliy kolorit bilan to'yintiradi.

b) Publitsistik uslubda:

Publitsistikada frazeologizmlar fikrni ta'sirchan etish, o'quvchini jamlashga undash, muayyan hodisa yoki shaxsga baho berish uchun xizmat qiladi:

"Jamiyatimizda ochiq ko'ngil, halol mehnat bilan yashovchilar ko'paymoqda."

"Ba'zi amaldorlar xalqqa quloq solmasdan, o'z manfaatlarini ko'zlaydilar."

c) Rasmiy-hujjat uslubida:

Rasmiy-hujjat uslubida frazeologizmlar kamroq uchraydi, lekin ayrim barqaror birikmalar qo'llaniladi: "Amal qilish muddati", "Yetkazib berish majburiyati", "Huquqiy asoslar"

d) Ilmiy uslubda:

Ilmiy matnlarda ham ayrim terminlashgan frazeologizmlar ishlatiladi: "Qattiq jism", "Yuqori bosim", "Og'ir sanoat"

e) So'zlashuv uslubida:

So'zlashuv nutqida frazeologizmlar juda ko'p qo'llanib, nutqni jonli, ta'sirchan va emotsional qiladi: "Boringchi, sen menga bosh qotirma!", "Uning ko'zi to'rt", "Ikkovimiz bosh qo'shdik"

Frazeologik birliklarning zamonaviy tilshunoslikda o'rganilishi. Zamonaviy lingvistikada frazeologik birliklar turli jihatlari orqali o'rganilmoqda:

a) Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan: Frazeologizmlar konseptual metaforalar va mental sxemalar sifatida qaralganda, ular inson ongida bilimlarning qanday tashkil etilganini ko'rsatadi. Amerikalik tilshunoslar J. Lakoff va M. Johnson o'zlarining "Metaphors We Live By" (1980) asarida metaforik fikrlash tamoyillarini tahlil qilganlar.

b) Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan: Frazeologizmlar milliy madaniyatning kod tizimi sifatida o'rganiladi. V.N. Teliya va E.M. Vereshchaginning tadqiqotlari bu yo'nalishda muhim ahamiyatga ega [10].

c) Diskurs tahlili nuqtai nazaridan: Frazeologik birliklarning nutqiy vaziyatlar va kontekstlarda qo'llanilishi, pragmatik funksiyalari o'rganiladi.

d) Qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan: Turli tillardagi frazeologizmlarning o'xshash va farqli jihatlari taqqoslanadi, universal va milliy-spetsifik xususiyatlar aniqlanadi.

TAHLIL VA TAKLIFLAR. O'zbek tili frazeologik birliklarini tahlil qilish jarayonida quyidagi xulosa va takliflarga kelish mumkin:

1. Frazeologik birliklarning sistematsiyasi:

O'zbek tilining frazeologik fondi hali to'liq sistematsiya qilinmagan. Zamonaviy leksikografiyada frazeologik birliklarni yanada mukammal tasniflash, ularning semantik maydonlarini aniqroq belgilash zarur. Bu borada xorijiy tajribalardan, xususan, A.V. Kuninning tasnifi tamoyillaridan unumli foydalanish mumkin.

2. Milliy-madaniy semantikaning chuqur o'rganilishi:

O'zbek frazeologizmlarining milliy-madaniy semantikasi lingvokulturologik jihatdan yanada chuqurroq tahlilga muhtoj. V.N. Teliya ta'kidlaganidek, "frazeologiya – millat ruhining ko'zgidir" [11]. O'zbek xalqining mentaliteti, dunyoqarashi, qadriyatlarini tizimini frazeologizmlar orqali ochib berish muhim vazifadir.

3. Frazeologik leksikografiya:

Sh. Rakhmatullaevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" muhim asos bo'lsa-da, zamonaviy talablarga javob beradigan yangi frazeologik lug'atlar yaratish zarur. Bunday lug'atlarda:

- Frazeologizmlarning kelib chiqishi (etimologiyasi)
- Sinonimik qatorlar

- Qo'llanish sohalari
- Stilistik belgilar
- Ko'proq amaliy misollar berilishi lozim

4. Frazeologizmlarning o'qitilishi:

O'zbek tilini o'rganuvchilar (xorijliklar) uchun frazeologizmlar juda qiyin mavzudir.

Shuning uchun:

- Frazeologik birliklarni o'rgatishning maxsus metodikasi ishlab chiqilishi
- O'quv qo'llanmalari yaratilishi
- Vizual va interaktiv o'quv materiallari tayyorlanishi kerak

5. Qiyosiy tadqiqotlar:

O'zbek tilining frazeologik tizimini boshqa turkiy tillar (turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz) hamda jahon tillari bilan qiyoslash orqali universal va milliy xususiyatlarni aniqlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

6. Zamonaviy frazeologizmlar:

XXI asrda yangi frazeologik birliklar paydo bo'lmoqda. Ular asosan:

- Texnologiya sohasida: virtual olamda yashamoq, tarmoqqa tushmoq
- Ijtimoiy hayotda: yoshlar bilan tilni topmoq
- Iqtisodiyotda: bozor qonunlari, xususiy sektor

Bu jarayonlarni kuzatish va yangi frazeologizmlarni aniqlash zamonaviy lingvistikaning dolzarb vazifalaridan biridir.

7. Frazeologik variantlashish:

Ko'pgina frazeologizmlar variant shakllariga ega:

- ko'zga ko'rinmoq / ko'zga tashlanmoq
- yuragiga tushmoq / ko'ngliga yonmoq

Bu variantlarni tadqiq etish, ularning qo'llanish shartlarini aniqlash zarur.

8. Frazeologik antonimiya va sinonimiya:

Frazeologik sinonimlar va antonimlar tizimini to'liq o'rganish frazeologiya nazariyasi uchun muhimdir:

- Sinonimlar: ko'zga ilmoq = ko'zga tashlanmoq = diqqatni tortmoq
- Antonimlar: ochiq ko'ngil ↔ yopiq ko'ngil

XULOSA. O'zbek tilining frazeologik tizimi xalqning ko'p asrlik madaniy merosining muhim tarkibiy qismidir. Frazeologik birliklar nafaqat til boyligini oshiradi, balki milliy mentalitet, falsafa va estetikani ham aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish quyidagi muhim xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, frazeologizmlar semantik yaxlitlik, barqarorlik, idiomatiklik va ekspressivlik kabi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni oddiy so'z birikmalaridan ajratib turadi.

Ikkinchidan, frazeologik birliklar ma'no ko'chishi jarayonlari (metafora, metonimiya, sinekdoxa) asosida shakllanadi va milliy-madaniy semantikaga ega.

Uchinchidan, frazeologizmlarning semantik turkumlari insonning ichki va tashqi dunyosining barcha jihatlarini qamrab oladi: xarakter, his-tuyg'u, fikr, harakat, vaqt va boshqalar.

To'rtinchidan, frazeologik birliklar nutqning barcha uslublarida muhim uslubiy vazifalarni bajaradi: badiiy uslubda obrazlilikni kuchaytiradi, publitsistikada ta'sirchanlikni oshiradi, so'zlashuv nutqida emotsionallikni ta'minlaydi.

Beshinchidan, zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarni kognitiv, lingvokulturologik va diskursiv jihatlardan o'rganish yangi yo'nalishlar ochmoqda.

Kelajakda o'zbek tili frazeologiyasini o'rganish quyidagi yo'nalishlarda davom ettirilishi maqsadga muvofiqdir:

- Frazeologik birliklarning to'liq elektron bazasini yaratish
- Yangi frazeologik lug'atlar ishlab chiqish
- Qiyosiy frazeologik tadqiqotlarni kengaytirish
- Frazeologik birliklarni o'rgatishning zamonaviy metodlarini joriy etish
- Milliy-madaniy semantikani chuqur tadqiq etish

O'zbek tilining frazeologik boyligi – bu avlodlar orqali uzatilgan qimmatli meros bo'lib, uni asrash, o'rganish va rivojlantirish bugungi tilshunoslarning muhim vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://sovietime.ru/russkij-yazyk/leksikologiya-i-leksikografiya-1977>
//Лексикология и лексикография, Избранные труды (Виноградов) 1977 год - старые учебники 1977. – S. 140-161.
2. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. – M.: Vysshaya shkola, 1996. – 381 s.
3. Rakhmatullaev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 415 b.
4. Rakhmatullaev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 534 b.
5. Sodiqov A., Nurmonov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 352 b.
6. Usmonov O., Rahmonov U. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 468 b.
7. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. – M.: Yazyki russkoy kultury, 1996. – 288 s.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
9. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 395 b.
10. Mirturdiyev B. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: Mehnat, 1990. – 267 b.

11. Nurmonov A. O'zbek tilining frazeologik birliklarining semantik tahlili. – Toshkent: Fan, 1995. – 156 b.
12. Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 318 b.
13. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kultura. Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. – M.: Russkiy yazyk, 1990. – 246 s.
14. Mamatov N. Tilshunoslik nazariyasidan ocherklar. – Toshkent: Fan, 2009. – 324 b.
15. Abdurahmonov G', Rustamov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1981. – 284 b.